

TRADICIJSKI ŽIVOT MAĐARA I NIJEMACA U RETFALI, DIJELU OSIJEKA¹

VLASTA ŠABIĆ
Muzej Slavonije
Trg sv. Trojstva 6,
31000 Osijek

UDK: 39:323.15](497.5=945.11)(497.5=30)
Pregledni rad
Primljeno: 1.6.2002.
Prihvaćeno: 15.9.2002.

Prilog donosi neke detalje tradicijskog života Mađarske i Njemačke Retfale koji ukazuju na donedavna ruralne značajke ovog dijela današnjeg Osijeka, a mnogi od njih su usprkos blizini Osijeka i prožimanju s gradskim životom, življeni sve do iza Drugog svjetskog rata i pripojenja Osijeku. Način života uvjetovan je gospodarstvom koje se temelji na zemljoradnji, obrtima i zaposlenju u osječkim tvornicama, što daje specifičnu notu Retfali.

Ključne riječi: manjinske zajednice/Mađari/Nijemci/Osijek

Grad Osijek i njegova okolica, kao područje intenzivnih migracija, često je doživljavao promjene u sastavu stanovništva. Kako je Osijek u prošlosti uvijek imao znatno prometno i trgovačko značenje, privlačio je mnoge interese, ali i nove utjecaje. Migracije, nedostatak kontinuiteta i urbanizacija su razlozi zbog kojih su na ovom području mnogi elementi tradicijskog života hrvatskog stanovništva prije napušteni nego drugdje, ili su se pak pod utjecajima izmijenili.

Pripadnici različitih nacionalnosti u proteklim stoljećima dale su pečat ovim prostorima. Obilna mađarska toponomastika u dotursko i tursko vrijeme svjedoči o gusto naseljenosti Mađarima, čijim je doseljenjem u 9. i 10. st. hrvatsko stanovništvo bilo potisnuto (Pavičić 1953:115). Turska osvajanja bila su popraćena naseljavanjem Srba (Mažuran 1994:187), kao i razdoblje nakon oslobođenja od Turaka (Pavičić 1953:123). Znatna udjel u sastavu stanovništva imalo je u 18., a osobito u 19. st. njemačko stanovništvo (Pavičić 1953:125).

O gospodarskoj važnosti Osijeka govore sajmovi, koji su se održavali još od srednjeg vijeka, te godišnji sajmovi za turske i za austrougarske vladavine (Buntak 1948:136). Živu obrtničku djelatnost, ali i usku povezanost sa životom sela u Osijeku još je u drugoj polovici 19. st. potvrdio, među ostalima, i I. Kršnjavi, kad je trgovačka

¹ Ovaj rad djelomično je prerađen i nadopunjen tekst, koji je objavljen pod nazivom Tradicijski život i običaji u Retfali u Osijeku 2001. g. u monografiji *Retfala; Prilozi za proučavanje povijesti grada Osijeka* u izdanju Dobrovoljnog vatrogasnog društva Retfala, Hrvatskog instituta za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, te Njemačke narodnosne zajednice - Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, str. 61-69.

komora za izloŒbu skupila u Osijeku mnogo predmeta, jer u njemu ima "*mного majstora, koji za seljaka izrađuju, što mu za svakdanju potrebu treba...*" (Kršnjavi 1992:8). Kad Osječanin Ćiro Truhelka, rođen 1865. godine, opisuje svoje rano djetinjstvo u Osijeku i Donjem gradu, govori o "*napola malograđanskom, napola još čisto seoskom donjogradskom životu*" (Truhelka 1942:6). Sve do početka 20. st. više od 10% osječkog pučanstva bavilo se poljodjeljstvom (Szabo 1996:161).

Usporedno s urbanizacijom možemo pratiti suŒivot i proŒimanje gradskih i seoskih elemenata. Unatoč asimilaciji seoskog i tradicijskog načina života, neki elementi preŒivljavaju duŒe, a nekad možemo govoriti i o otocima unutar gradskog tkiva ili u neposrednoj blizini urbaniziranih cjelina, kao što je Retfala, u koju su do pripojenja Osijeku utjecaji grada polako prodirali. Petrifikaciji je ovdje zacijelo pridonijela i činjenica, što su posrijedi bile zajednice Mađara i Nijemaca, dakle nešto zatvorenije cjeline nacionalnih manjina.

Debora Marczy na tržnici u Osijeku u Županijskoj ulici (u pozadini se vidi rub župne crkve sv. Petra i Pavla), oko 1943. g.; snimio "Film", Foto K Holynski, fotografija vlasništvo Ervina Marczija

Retfala je danas zapadni dio grada Osijeka (nastavlja se na Gornji grad), čija se prometnica, danas glavna, izravno nadovezuje na ulicu koja vodi iz centra grada prema zapadu i podravskoj magistrali, teče paralelno s Dravom i u cijeloj dužini nosi ime J. J. Strossmayera. Gradu Osijeku je selo Retfala pripojeno tek 1947. godine. Naselje na prostoru Retfale postojalo je još u srednjem vijeku i u 15. stoljeću spominje se u izvorima pod nazivom Petruš, a stanovnici su bili Mađari. Nakon izгона Turaka ovo je naselje bilo kraće vrijeme raseljeno i napušteno, a krajem 17. stoljeća ponovno je naseljeno mađarskim stanovništvom s otoka Ritvalo i tada dobiva naziv Retfala. Od 18. stoljeća vlastelinstvo Retfala vezuje se uz obitelj Pejačević, koja je na istočnom rubu Retfale, na granici s Osijekom, izgradila dvorac (Živaković-Kerže 2000:14-18).

Etnički sastav Retfale promijenio se u 18. stoljeću, kada se u danas glavnu, Strossmayerovu ulicu, naseljavaju Nijemci. Taj se dio zove Njemačka Retfala. *Švabe* su, kako sami sebe nazivaju, po vjeroispovijesti katolici, a Mađari su kalvini. Mađari su koncentrirani u ulici S. Petőfija, uz nekadašnji dravski rit, u tzv. Mađarskoj Retfali. Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije i agrarne reforme, posjed Pejačevića je rasparceliran i na tom zemljištu, južno od retfalačkog dvorca, od 1929. godine nastaje Nova ili tzv. Hrvatska Retfala. U tom su dijelu kuće gradili stanovnici Osijeka, poslom i dalje vezani za grad Osijek (Živaković-Kerže 2000:18).

Mađari i Nijemci činili su u Retfali zasebne i relativno zatvorene zajednice, no koje su ostvarile dobre međusobne odnose, što je često podrazumijevalo i poznavanje obaju jezika ili pak uporabu zajedničkog hrvatskog jezika. Nijemci svoj jezik zovu *eht esekeriš* (echt esekersch), čisti esekerski, dakle osječki, no smatraju da postoje male razlike između njemačkog jezika u Retfali i Osijeku. Razlike su znatno veće od njemačkog u sedam kilometara udaljenom Josipovcu (*Kravicama*) ili u Tvrđavici (*Kišdata*) s druge strane Drave. Bez obzira na blizinu, jedni druge gotovo i ne razumiju. Mađari i Nijemci su pretežito bili zemljoradnici. Nova Retfala, nastala južno od Njemačke Retfale, naseljena je Hrvatima, koji su daleko više vezani za Osijek, gdje su bili zaposleni i nisu se bavili poljodjelstvom, osim kao nadničari kod starosjedilaca jer nisu posjedovali zemlju. Hrvatsko stanovništvo je noviji element u etničkom sastavu Retfale i ovim istraživanjem nije obuhvaćeno. Osim toga, Novu Retfalu moramo promatrati i kao proširivanje Osijeka na novonastale parcele Retfale i ona nema tradicijski kontinuitet kao Mađarska i Njemačka Retfala.

Način života je u Retfali bio uvjetovan gospodarstvom koje se temeljilo na poljodjelstvu, obrtima i, nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata zaposlenju u osječkim tvornicama, te nepobitnoj povezanosti s gradom Osijekom, što je Retfali dalo specifičnu notu. Uz to, svakodnevni život, materijalna i duhovna kultura određena je trima skupinama stanovništva - Mađarima, Nijemcima i Hrvatima. Na temelju podataka prikupljenih 1999. i 2000. godine od kazivača iz Njemačke i Mađarske Retfale dajem

prikaz nekih ruralnih elemenata života Retfale s početka i tijekom prve polovice 20. st. Podaci iz 19. st. zastupljeni su uglavnom ako su kazivači iznijeli sjećanja koja su čuli od svojih roditelja i starijih. Retfala je bila selo do pripojenja gradu Osijeku 1947. godine, o čemu svjedoči i zabilježeno bogatstvo detalja o načinu života i običajima, o duhovnoj i materijalnoj kulturi.

Osim kazivanja mještana za obradu ove teme koristila sam se i hemerotečnom i foto-građom, dokumentacijom Državne uprave za zaštitu spomenika, te drugim izvorima i literaturom. Situacija na terenu omogućila mi je prikupljanje veće količine podataka u Njemačkoj, u odnosu na Mađarsku Retfalu. Svakako je potrebno nastaviti s istraživanjem jer je područje bliže okolice Osijeka slabo istraženo, a nacionalne manjine na ovom prostoru još manje.

ŽIVOT U SELJAČKIM GOSPODARSTVIMA

Skroman i radin seljak Retfale radio je i privređivao da bi proširio imetak kupovinom dodatnih jutara zemlje; kako bi to mogao, štedjelo se i jelo *fetn brot* — feten Brot, masni kruh (kruh namazan s masti) i pila *brunavose* — Brunnenwasser, bunarska voda. Za razliku od takva načina života, "drugi su pili *kraher* i *šabeso*,² oblačili se i živjeli". Mladi koji su bili zaposleni u gradu imali su sigurnije stalne prihode. Mnogi su započinjali raditi veoma rano, već s dvanaest godina. Seljaci su dodatno znali privređivati radom u *ris*, nadnici. Za metar pšenice trebalo je pokositi jedno jutro (*rukovetat, povezat, do krsta složiti*).

Starija domaćinstva, odnosno domaćinstva bez mlađih članova i nedovoljno radne snage, imala su *napoličare*, što znači da su obrađivali zemlju napola ili na trećinu. Takav je način rada osobito bio učestao između dvaju ratova, sve dok nije osnovana seljačka zadruga.

Bilo je dosta obrtnika među Nijemcima (kovači, kolari, stolari, postolari i dr.), a mnogi su Mađari radili na željeznici. Mađari su se početkom Drugoga svjetskog rata, uz zemljoradnju, intenzivnije bavili i vrtlarstvom, osobito uzgojem cvijeća za građane u Osijeku (Sl. 1) jer je u tom razdoblju opskrba grada iz baranjskih sela bila prekinuta. Nijemci su također svoje proizvode nudili na gradskim tržnicama.

Retfalčani su se za prijevoz koristili seljačkim kolima zvanim *later* (stranice) koja su sa strana imala *lojtne*. Nešto imućnije stanovništvo koristilo se za osobni prijevoz laganim kolima ili *fijakerom* (korišten i za obilazak nadničara ili pak za *kicošiti*). Zimi su za prijevoz tereta imali teške saonice, *šlidaš*, a za osobni prijevoz služile su lake saonice, *paradšlidaš* ili *fijaker sanke*.

² U Rječniku stranih riječi (B. Klaić, Zagreb, 1986.) se navodi da je *kraherl* piće od sode i nekih slatkih primjesa, a *šabeso* vrsta nekadanjeg bezalkoholnog osvježavajućeg napitka. Prema kazivanju S. Klarića, *kraher* je sladak sok od ekstrakta maline, a *šabeso* od naranče i limuna.

Blizina grada omogućavala je Retfalčanima bavljenje prijevozničkim uslugama, koje su pružali tzv. *furmani*, *furingaši*. Radili su ponajviše za osječke tvornice — šibicarar, pivaru, prevozili su trupce iz luke, gdje je bio istovar; zimi su lomili led na Dravi i vozili ga gostioničarima, koji su ga spremali u slamu. Imali su po pet-šest pari konja, ali jedan bi par ostajao kod kuće jer su retfalačka gospodarstva imala udaljene posjede i uvijek je trebalo nešto prevoziti, a četiri ili više pari konja išlo bi u *furingaše*.

Izrazito poljodjeljska zajednica Retfale bavila se uzgojem pšenice, kukuruza, raži, djeteline, graorice, zobi. Nakon Prvoga svjetskog rata, zahvaljujući blizini Osijeka i šećerane, ujesen su za prehranu krava i svinja dovozili sirove rezance šećerne repe. Bilo je i dosta livada. U Mađarskoj Retfali gotovo je svaka kuća imala manji vinograd za svoje potrebe, a i u Njemačkoj su Retfali bili prilično brojni; uzgajala se *noja*. Smješteni su bili uglavnom južno od Nove Retfale. Nijemci su posjedovali od 10 do 40 jutara zemlje (što su najčešće veličine imanja i u Mađarskoj Retfali), a najbogatije je bilo imanje obitelji Heil (150 ha).³ Nekoliko bogatijih imalo je pustare. Svaka je kuća posjedovala i do 4 pa i 5 krava. Retfala je imala svoje *čordaše*,⁴ koji su svaki dan izvodili na pašu svinje i krave na Pampas, travnati prostor uz Dravu, gdje su ostajali do večeri. Za nevremena stoka je ostajala na paši, sve dok se ne bi procijenilo da su se i svi ljudi vratili s udaljenih njiva kako bi imao tko otvoriti *kapiju* i pustiti stoku.

Postojale su tri *čorde*⁵ - gradska, retfalačka i višnjevačka. Gradska je *čorda* bila iz dijela Osijeka (Ilirska i Ružina ulica), te dijela današnje Strossmayerove ulice, a prolazila je na ispašu Kanižličevom i Splavarskom ulicom. Retfalačka *čorda* okupljala je stoku iz Strossmayerove ulice od dvorca grofa Pejačevića na istoku do tadašnjeg završetka ulice na zapadu, gdje su silazili na Pampas⁶ i gdje su se prije silaska susretali s *čordašima* iz Petöfijeve ulice,⁷ s kojima su zajedno činili retfalačku *čordu*. Treća je bila višnjevačka *čorda*, a stoka je silazila kod gostionice Palilula na početku Višnjevca.⁸ Gradskoj *čordi* pripadao je istočni dio Pampasa, središnji dio od kanala do stare Drave retfalačkoj *čordi*, a višnjevačkoj zapadni, na kojemu je danas šuma.

Veće promjene u načinu života započinju nakon Drugoga svjetskog rata, a mnogi elementi nekadašnjeg načina života, uz koje se vežu i tradicijske značajke, traju i do 60-tih godina 20. stoljeća. Drvoredi platana srušeni su 1942. g., 1951. se uvodi tramvaj, a 60-tih *čorde* prestaju ići na pašu. Tek 70-tih, pa i do 80-tih g. stanovnici Retfale prestaju uzgajati svinje.

³ Među bogatije ubrajale su se i obitelji Užarević, Erhardt, Fück, Baumstadt, Bader i dr.

⁴ Ovaj mađarski naziv, koji se odnosio na kravare i svinjare koristili su Nijemci, uz svoje nazive: Schweinholder (svinjar) i Kuhholder (kravar). Mađari su ih pak nazivali csordás (kravar) i kanász (svinjar).

⁵ Čorda je stado krava i svinja.

⁶ Poslije Drugoga svjetskog rata retfalačka čorda silazila je na Pampas kod kalvinske crkve.

⁷ Čordaši iz Njemačke i Mađarske Retfale međusobno su se mogli čuti — kravar je svirao u rog, svinjar je pucao *kandžijom*; tako su se ujedno i obavještavali gdje se nalaze kako bi se lakše sastali na navedenom mjestu.

⁸ Višnjevac, tj. Adolfovac, danas je prigradsko naselje Osijeka.

Ruralna arhitektura, koju označuje tradicijsko panonsko-slavonsko graditeljstvo, odnosi se na starije dijelove Retfale, dakle na Mađarsku (Sl. 2) i Njemačku Retfalu, najočitiji je svjedok nekadašnjega načina života. Kuće su većinom bile zabatom okrenute na ulicu — Nijemci ih zovu *špickuće* (*Spitzhaus*). U osnovi su to troprostorne kuće izdužena tlocrta s kuhinjom u sredini, velikom sobom do puta i malom sobom na suprotnoj strani, te često s trijemom na dvorišnoj strani. Međutim, neke kuće imaju u produžetku još nekoliko prostorija. Građene su od naboja ili ćerpića s trščanim pokrovom na dvije vode. Tehnika gradnje od naboja u Slavoniji je uvoz njemačkih i mađarskih doseljenika (Španiček 1995:41). Na uličnom pročelju izvedeni su ukrasi u žbuci, najčešće kao jednostavna profilacija. U Mađarskoj Retfali bilo je i zaobljenih, "volutastih" zabata (Živković 1992:36). Uz kuće su zidane ograde sa stupovima (ili samo stupovi) te drvenim malim ulaznim vratima i kolnim ulazom, *kapijom*. Uz ove tradicijske kuće u Njemačkoj su Retfali građene i kuće postavljene uzdužnom stranom prema ulici. Postoje pretpostavke da je takav noviji način gradnje uveden pod utjecajem grada, ali i doseljenog njemačkog stanovništva (Živković 1992:13). Ove uzdužne kuće često imaju i dvorišno krilo, odnosno građene su u ključ.

Kuća trščara, građena od naboja koncem 18. st, Sándora Petőfija 72, Retfala; dokumentacija vlasništvo Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku, snimljeno 1974. g.

Imućnije obitelji imale su veće kuće i osobito veći pomoćni prostor (staje, drvarnice, čardake). Seljakova ovisnost o urodu nalagala je brigu o ljetini i blagu više nego o sebi — kuće su stoga bile pretežito nabijače, pokrivenе trskom, a gospodarski su objekti često građeni od opeke. Tome je pridonosio razvoj pojedinih gospodarstava praćen dodatnom kupovinom zemlje i sve prisutnijom potrebom za većim gospodarskim prostorima, pa je očito da su kuće bile odraz starijega načina gradnje u odnosu na prateće pomoćne objekte.

NOŠNJA I NAČIN ODIJEVANJA U NJEMAČKOJ I MAĐARSKOJ RETFALI

Sudeći po fotografijama s početka 20. st., u odijevanju **Nijemaca** u Retfali već je uvelike bio prisutan građanski utjecaj. Osim toga, doseljeno njemačko stanovništvo vjerojatno potječe iz različitih sredina. No, na odjeći toga doba mogu se prepoznati neke specifičnosti. Ono što je karakteriziralo seljakinje i što gradske žene nisu nosile — široka je pregača, *šocen* i marama na glavi, obvezatna za starije žene. Odjeća od industrijskog tekstila s vidljivim građanskim utjecajem, široka suknja *kitt*⁹ i bluza, pokriva donje slojeve — široku bijelu podsuknju sa *šlinganim* donjim rubom, caknama — tzv. *špicen* (čipke), ručno vezenima, jer su kupovne čipke bile vrlo skupe. Ispod gornje bluze oblačile su bijelu bluzicu bez ovratnika na kopčanje. Koliko sjećanja dopiru u prošlost, Njemice se nisu bavile tkanjem, vezle su, kukičale i plele. Radile su *štikeraj* (izvlačenje niti) na maramicama, vezle kućni tekstil (stolnjaci, kuharice i dr.).

Djevojke i žene su kosu češljale u *kneglu* — jednu ili dvije pletenice spiralno bi omotala na potiljku (Sl. 3). Sve su starije žene nosile marame, a po boji razlikovala se dob — za nešto mlađe žene bile su svjetlije, a za starije tamnije marame. Muškarci su nosili crne šešire srednje široka oboda.

Zimi su obuvali bijele vunene čarape i drvene klompe — *Holzklompen*, u koje su stavljali slamu. Još su 1950. g. djeca u školu išla u klompama. Često su nosili kukičane papuče, *heklpočne*, ali njih su izrađivale Šokice. Kod kuće su ih *donili*, tj. stavljali potplatu. Kupovali su i *štrikerske* crne *počne*, *štrikapočni*,¹⁰ koje su nosili kad bi išli izvan kuće i za svečanije prigode. Paralelno se već nosila i građanska obuća, kako se može vidjeti na fotografijama s početka stoljeća. Za blatno dvorište obuvali su drvene natikače, *holcšlapen*. Ljeti su pak bili pretežno bosí.

⁹ O širini suknje govori i izjava jedne bake svojoj unuci, koja je ostala bez majke: "Mein Kittl ist genug groß daß ich dich einnehmen kann" (Moja je suknja dovoljno velika da te mogu primiti).

¹⁰ Pletene vunene papuče koje su proizvodili obrtnici — *štrikeri*, pletači.

Mađarsku nošnju Retfale trebalo bi podrobnije istražiti. Na fotografiji iz godine 1911. (Sl. 4) uočavamo uglavnom građansku odjeću. Kao i u Nijemaca primjećuju se tek neki elementi (marame za glavu, pregače). Nošnja koja se uočava na dvjema ženama u bijelim maramama na lijevoj strani fotografije svatova, prema tvrdnji kazivača, nije retfalačka. Prema istraživanjima provedenima u Korođu, Laslovu, Hrastinu i Retfali krajem 60-tih godina 20. st., već tada je u Retfali sjećanje na nošnju gotovo sasvim izbljედjelo, jer je napuštena još krajem 19. st. (Gáborján 1979:417, 418).

Međutim, na obiteljskim fotografijama iz trećeg i četvrtog desetljeća 20. st. u Retfali ipak nalazimo nošnju. Tu činjenicu možda možemo protumačiti time što je, navodno, dolazilo do izravnih utjecaja iz Mađarske, a i intervencija za obnovu nošnje. Naime, prema kazivanjima mještana, oko 1947. godine dolazi iz Mađarske učiteljica Marija Rodik i u školi započinje folklornu djelatnost i obnavljanje nošnje. Žene su ih tada same izrađivale. Tako su na fotografiji iz 1950. godine djeca u stiliziranim nošnjama, koje su im izradile mama i baka. Kazivači smatraju da je učiteljica dopunjavala ono što je nedostajalo, a u osnovi je bila riječ o obnavljanju njihove postojeće izvorne nošnje. No kako nošnju vidimo i na fotografijama iz 30-tih godina 20. st., ti su utjecaji možda započeli i prije.

Navedena nošnja Mađarske Retfale sastoji se od nabrane suknje od kašmira do koljena, npr. sa zelenim cvjetovima na crvenoj podlozi, zatim crvenog prsluka i zelene pregače ili obratno. Pregača je često bila i bijela. Ispod suknje nosile su se dvije, tri škrobljene podsuknje ukrašene bijelim vezom, a vezom je ukrašena i bijela bluza s kraćim rukavima skupljenima uz ruku. Novija je bila varijanta suknje od bijelog satena s ukrasnim crvenim, bijelim i zelenim trakama uz rub. Kao jednu od modernizacija nošnje kazivači prepoznaju skraćivanje dužine suknje. Na glavu su stavljale vijenac *pártu*, vezan na zatiljku uz mnogobrojne trake. Vijenac je bio crven ili bijel, ukrašen zrnjem, crvenim i bijelim ružama i klasjem. *Pártá* se počela nositi u novije vrijeme, za mladosti kazivačice rođene 1919. godine nisu je nosile. Kosu su žene češljale kao i Njemice u "kneglu", tj. mađarski *konty*. Starije žene su kosu pokrivala kukičanom kapicom *nec*, kao što je u navedenim istraživanjima utvrđeno i za Korođ (Gáborján 1979:431).

O muškoj nošnji saznajemo da je imala vrlo široke bogato nabrane gaće, košulju sa širokim rukavima bez manžeta, koji su završavali uskom čipkom. Uz ove osnovne dijelove nošen je prsluk koji je sezao do ispod pojasa, šešir i čizme. Šešire su ukrašavali bogatim ukrasom poput perjanice, načinjene od biljke *árvalanyhaj*¹¹ (*A pallas nagy lexikona* 1893:188-189), koju su kupovali u Mađarskoj (Sl. 5). Pod utjecajem revolucionarnih događanja u Mađarskoj i Sandora Petöfija, kao nacionalno obilježje počela se uz nošnju nositi *roszotyos*, neka vrsta kravate vezane u mašnu, crna sa žutim ukrasom na rubu.

Važno je spomenuti da su žene u Mađarskoj Retfali još tijekom prve polovice 20. st. tkale platno i izrađivale kućni tekstil — ručnike, plahte i sl.

¹¹ Na hrvatskom jeziku ova se biljka zove kovilje, lat. stipa Joannis.

NJEMAČKA RETFALA

Godišnji običaji

Uz katoličku vjeroispovijest Nijemaca vezuje se ciklus vjerskih blagdana na koje se uvelike nadovezuje i ciklus godišnjih običaja, često prepoznatljivih po svom srednjoeuropskom porijeklu.

Na Badnjak navečer kod *Švaba* su bor, *krisbaum* (Christbaum), kitili odrasli jer ga djeci donosio mali Isus, *kriskindl* (Christkind). Vješali su kolačiće *Linzenteig* (razni oblici izrezivani pomoću kalupa), orahe obojane zlatnom bojom, a u starije doba, još u djetinjstvu naših najstarijih kazivača (do 30-tih god. 20. st.), bor se ukrašavao jabukama u prženom šećeru — *cukeršpint*. Za bor su se kupovali bomboni *saloni*, koji su *nekada bili najveća atrakcija*. Bor je ostajao do Svijećnice. Poslije večere dolazio je *kriskindl*, mali Isus. Netko od ukućana, prekriven bijelom plahtom, najavio bi zvoncem i upitao djecu jesu li slušala roditelje, jesu li se molila, znaju li se moliti. U novije vrijeme donio bi djeci i darove pod bor. Djeca su pjevala *svete pjesme*, navečer bi išla od kuće do kuće sa svijećom u svjećnjaku i pjevala, te bivala darivana novcem. Taj je običaj održavan još 30-tih godina, a kasnije je napušten. Na Božić dolazio bi prvi posjetitelj čestitati, obvezatno muškoga roda, dok žene nisu nikuda izlazile prvi dan Božića, kao ni za Novu godinu, jer se vjerovalo da donose nesreću. Čestitara bi počastili. Od Božića do Nove godine nije se smjelo prati rublje.

Rano ujutro na dan Nevine dječice (28.12.) dječaci su sa šibom obilazili rodbinu, poznanike i sve redom šibali, osobito djevojke i mlade članove obitelji, za što su bili nagrađivani sitnim novcem. Govorilo se - *Frisch und Gesund, Neues Jahr kommt* (svježi i zdravi bili, Nova godina dolazi).

Razdoblje od Božića do Sv. tri kralja *katolicima je god* i *Švabe* su svaku prigodu koristili za odlazak na misu.¹² Budući da u Retfali nije postojala crkva, odlazili su u Osijek u župnu crkvu sv. Petra i Pavla. Nakon Sv. tri kralja svetile su se kuće. Tada je svećenik donosio svetu vodu posvećenu na Sv. tri kralja, koja se držala u bočici na ulazu u sobu ili sl. Tom se vodom posvetio bolesnik, a svatko tko je dolazio vidjeti novorođeno dijete morao se njome prekriziti.¹³ Na Svijećnicu bi žene donijele svetu vodu iz crkve i dale popiti svakom ukućanu po gutljaj, a nakon toga bi u kući posvetile svaku prostoriju.

Na poklade, *fašing* (*Fasching*) nije se smjelo ništa šiti da kokoši ne bi prestale nositi jaja (*zašit će ih se*). U nedjelju, ponedjeljak i na sam pokladni utorak do pola noći su se priređivali *maskenbali*, za koje su se izrađivale maske od usitnjenog papira i ljepila prema kalupu. Nakon toga nastupao je strogi post.

¹² "Najgore je ne otići u crkvu, onda to nije svetac."

¹³ "Kad se rodi dijete, nitko ne smije gledati dijete a da ne uzme tu svetu vodu i prekrizi se, jer zao duh uđe ako se ne posveti."

Na Cvjetnu nedjelju nosile su se na blagoslov u crkvu cica mace, danas su to najčešće maslinove grančice. Kod nekoga je bio običaj da svi ukućani poljube grančice donesene s blagoslova i prekriže se. Zaticali su ih za trščani krov ili stavljali u vazuu. Uoči Uskrsa, na Veliki petak ili subotu, bojali su jaja (*pferbteajer*, *pferbte Eier*), najčešće u ljuskama od luka. U subotu su djeca pravila gnijezdo od trave i cvijeća za zeca, koji im je rano ujutro na Uskrs donosio darove — *farbana* jaja, bombone, jabuke. Djeca su se veselila, propitivala kako je zec došao, a roditelji su odgovarali — "preko vrta".

Na Markovo, 25. travnja, išla je od križa (na mjestu današnje benzinske crpke) procesija uz pjesmu i vatrogasnu glazbu do polja na posvetu žita, gdje su molili da urod dobro uspije i da ga ne potuče led.

Uoči 1. svibnja sadilo se "majsko drvo", *majpan* (Maibaum), ispred gostionica u Retfali, a tako bi učinio i poneki mladić ispred kuće svoje djevojke. Taj je običaj bio raširen u srednjoj Europi među ostalim i kod Nijemaca i Mađara (Gavazzi 1991:58), što dakako objašnjava njegovo postojanje u Retfali. Na taj su dan svi okitili svoje ulice, odnosno drvene *kapije*, jorgovanom i drugim cvijećem.

Uoči *kirvaja* u Njemačkoj Retfali, 16. svibnja (sv. Ivan Nepomuk), mladići u noću u šumi nasjekli granja za nekoliko kola, a rano ujutro prolazili bi kroz ulicu; dok su jedni bacali s kola zelenilo pred kuće, jer je svaka *kapija* morala biti ukrašena, drugi su najavljivali svoj dolazak pucnjavom. Pucali su priručnim sredstvom, dostupnim samo odraslima: šupljim su ključem, koji su napunili glavicama od šibica i zatvorili čavlom, udarali o zid — od čega je nastajao snažan prasak. Običaj donošenja zelenila održavao se do 50-tih g. 20. st.

Retfalačka čorda je svoga seoskoga bika na Duhove ovjenčavala vijencem koji su pleli od cvijeća, i tako je išao na pašuu. Međutim, u sjevero-zapadnoj Hrvatskoj ovjenčavali su stoku ranije, na Jurjevo (23.4.), a negdje pak na Ivanjdan. Obrazloženje zašto se u Retfali to činilo na Duhove možemo možda tražiti među paralelama s ovim običajem u alpskim zemljama i drugim datumima u proljeće (Gavazzi 1991:42, 105).

Na Brašančevo, tj. Tijelovo, *kad se žito pretvara u brašno*, išla je procesija od križa do polja u Retfali, sve do 1954.-1955.g. jer se kasnije nije više smjelo ići izvan crkvenoga kruga.

Uoči Velike Gospe išlo se na hodočašće pješice u Aljmaš, gdje bi prespavali, a nakon velike mise išli bi natrag i zatim još u Višnjevac kod današnjeg okretišta tramvaja, gdje je kapelica *Bildbaum*.¹⁴ Ovdje su hodočastili stari i bolesni koji nisu mogli do Aljmaša. Kapelica ima god na Malu Gospuu. U ljetnom razdoblju, osobito od Velike do Male Gospe, ovamo se išlo nedjeljom na misuu i na izlet.

¹⁴ Na tom je mjestu navodno pronađena Gospina slika na drvetuu i otuda naziv Bildbaum (drvo-slika).

Nijemci su veoma držali do imendana. Uoči određenog imendana skupilo bi se nekoliko mladića koji su pjevali ispod prozora djevojkama slavljenicama podoknice, *štethen*.¹⁵

¹⁵ Naziv je nastao od glagola stajati (njem. stehen) jer su stajali i pjevali ispod prozora.

Običaji uz rad i vjerovanja

U Retfali su kao svakoj poljodjeljskoj sredini postojale radnje koje su služile kao zaštita od nevremena te za osiguravanje boljeg priroda. Tako su za zaštitu od leda u dvorištu u zemlju zabijali sjekiru. Neki su opet komadić posvećene grančice s Cvjetnice stavljali u peć da izgori, a palila se i svijeća posvećena na Svijećnicu kako bi stalo nevrijeme. O osiguravanju ljetine i blaga govore i drugi običaji: prije oranja prekrižili su se svetom vodom, a krmaču bi nakon prašenja i prije prvog odlaska na pašu¹⁶ (nakon što su prasci odsisali) poprskali svetom vodom.

Svinjokolja se obavljala u zimsko doba, pred Božić, a posao je trajao dva-tri dana jer se sve radilo ručno (meso se nije mljelo već rezalo). Nakon što se svinjac ispraznio, morao se brzo ugarati kotač ili veliki panj, koji je već morao biti pripremljen, i tamo bi se ostavilo nekoliko dana. Naime, trebalo je u svinjac staviti nešto veliko, kako bi na godinu opet bilo velikih svinja, a kotač, prema mišljenju kazivača vjerojatno stoga što je okrugao. Ovakvih su se običaja pridržavale generacije s početka i do 20-tih godina 20. st., dok ih mlađe generacije (njihova djeca) napuštaju. U doba svinjokolje na večeri za stolom nikad nije smio sjediti paran broj ljudi te su stoga znali pozvati na večeru prvog prolaznika s ulice. U kuću gdje je bila svinjokolja dolazili su susjedi obučeni u staru odjeću u maskare.

Zabave

Mještani se sjećaju da je Strossmayerova ulica u doba dok su njome prolazile krave i svinje, "bila ljepša nego danas" jer se nakon njihova prolaska redovito melo i čistilo. Uz ulicu su bili drvoredi i sa svake strane *šamac*, a kad bi pala kiša, djeca su se ovdje bosih nogu rado igrala. Između dvaju ratova Osječani su znali šetati kroz Retfalu, osobito kad su vatrogasci imali zabavu u *šlosu* (Schloss), dvorcu (do Drugoga svj. rata).¹⁷ Prema sjećanju suvremenika zabave su im bile nezaboravne, uz obvezatni puhački orkestar (*blehmuziku*). Imali su vlastitu glazbu, a dolazio je puhački orkestar i iz Sarvaša, u čijem su sastavu bili također Nijemci.

Ujesen, kad su trajale berbe grožđa i pretakao se mošt, održavala se još do Drugoga svjetskog rata *berbena* zabava u gostionici kod Obermeiera, u dvorani okićenoj grožđem. Mladići su otkidali grozdove za svoje djevojke, no morali su skočiti uvis. Dežurni pazitelji su za svaki ubrani grozd zavrivali u pištaljku i naplatili ga.

Zabave su bile brojne. U jednoj su gostionici još do trećeg desetljeća 20-tog stoljeća organizirali "ples traka"; na jednu uspravnu osovinu, u dvorani ili u dvorištu, pričvrstili bi brojne šarene svilene trake za koje se svatko uhvatio i tako plesao.

¹⁶ Običaj je bio prekrižiti se gotovo prije svakog posla.

¹⁷ Zabave su se održavale u svim gostionicama. Kod Kreitera i Weisa išli su plesati oni siromašniji, kod Obermeiera su bile *berbene* zabave i tu su svirali Sarvašani, a parovi su išli kod Mandla i Fikovich.

Kulturni život Nijemaca nakon rata zamire.

Sudionici amaterske kazališne predstave u dvorištu Ferencovih, Sándora Petőfija 75, Retfala, 1937.
g. Muškarci imaju na glavama ili drže u krilu šešire s perjanicama;
fotografija vlasništvo Sándora Kardósa

MAĐARSKA RETFALA

U 18. st. je u Mađarskoj Retfali postojala privatna Julianska škola, dok je u "novoj", Njemačkoj Retfali bila državna. Društvo "Julián" imalo je 1880. godine u Mađarskoj Retfali svoju knjižnicu. Osim toga, MÁV (Mađarske državne željeznice) imale su knjižnicu za osnovne narodne škole u Osijeku.¹⁸

Kazivači iz Mađarske Retfale iznose sjećanja na običaje koji su se održavali do iza Drugoga svjetskog rata, odnosno još do 50-ih godina 20. st. Kao i u Njemačkoj Retfali velike promjene nastaju pripajanjem gradu Osijeku i sve učestalijim zapošljavanjem u gradu.

Mađari su, kao i Nijemci, svečano slavili imendane, osobito Šandora (Aleksandar), Istvána (Stjepan) i Jánosa (Ivan). Svirači, Cigani, obilazili su kuće slavljenika i čestitali im glazbom.

¹⁸ Podatke je dao Ervin Marczi (1926.), dugogodišnji predsjednik Mađarskog kulturnog društva "Népkör".

Uoči 1. svibnja momci su postavljali *majpan*, majsko drvo, ispred svake gostionice i pred kućama svojih djevojaka. Nakon mjesec dana, 31. svibnja, majsko drvo se svečano rušilo — uz kolače, pjesmu i ples.

Za kalvine u Retfali, Laslovu, Korodu i Hrastinu, četirima po mnogo čemu bliskim mađarskim selima u Slavoniji, najveći je vjerski blagdan Spasovo. Po vanjskim obilježjima blagdan podsjeća na katolički crkveni god ili *kirbaj*, pa su ga i sami Mađari često tako nazivali. Na taj dan je svaka obitelj pozivala u goste bližu i daljnju rodbinu i prijatelje. Kuća s više gostiju imala je veći ugled. Odlazilo se u deset sati na misu, a poslije na ručak. Ispred crkve su bili poredani štandovi s uobičajenom ponudom i neizostavnim licitacijama, a tu je bio i vrtuljak. U dvorištima svih triju gostionica Mađarske Retfale — *Kardo*, *Magdika* i *Fišer*, također su bili postavljeni štandovi. U sve tri gostionice svirali su Cigani iz Baranje na violine, cimbali i berdu i dobro su poznavali mađarski repertoar. No bilo je i domaćih mađarskih glazbenika.

Ujesen su, kao i kod Nijemaca, organizirane *berbene* zabave u gostionici kod *Magdike* i kod *Fišera*. Kao i kod Nijemaca, mladići su krali grozdove kojima je bila okićena dvorana. Za ukradeno su morali platiti.

Svinjokolje su trajale po četiri dana. Navečer su navraćali maskirani mladići i djevojke. Domaćini su ih pokušavali prepoznati, a kad su ih raskrinkali (pa i ako to ne bi uspjelo), ostajali bi na večeri.

U zimsko doba veoma su bile omiljene tzv. igraonice, na koje su imali pristup mladi iznad 18 godina. Okupljali su se u iznajmljenoj kući četiri dana tjedno, od studenoga, kada su završeni veći poslovi (svinjokolje), do ožujka. Družili su se, igrali i pjevali. Najčešće su se igrale dvije vrste igara — *Pad u bunar* i *Ljutim se na te*.

U igri *Pad u bunar* mladići i djevojke posjedali su u krug, a u sredini je sjedio igrač koji mora uzviknuti da je pao u bunar. Iz kruga netko postavlja pitanje koliko je hvati dubok bunar i tko ga treba izvući. Odgovor je bilo ime osobe suprotnog spola, koja mu je morala dati toliko poljubaca o koliko je hvati bila riječ. Zatim bi se uloge zamijenile.

U igri *Ljutim se na te* koristili su lopticu napravljenu od rupčića, kojim su gađali osobu suprotnoga spola uz riječi "ljutim se na te", a na pitanje "zašto", uslijedio je odgovor, kao npr. "jer su ti oči plave" i sl. Lopta je tako išla od osobe do osobe, a odgovori se nisu smjeli ponavljati. Onaj tko je pogriješio i ponovio isti odgovor, morao je u košaru dati zalog — neki osobni predmet. Kad se nakupilo više zaloga, izabrali su suca, koji je leđima okrenut košari uzimao zaloge da ih igrači ne vide, i pitao: "Što je zaslužila osoba čiji zalog držim u rukama, neka mi odgovori osoba ta i ta." Prozvana osoba određuje da treba npr. poljubiti nekoga, pjevati, skinuti cipelu i slične šaljive kazne.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Pregled nekih povijesnih činjenica upućuje na tješnju povezanost grada Osijeka i okolnih sela u prošlosti. U gradu su relativno dugo postojali inkorporirani mnogi ruralni elementi, dok se na sela u okolici odražavao utjecaj urbanizirane gradske sredine.

Brojni detalji tradicijskog života mađarskog i njemačkog dijela Retfale upućuju na donedavna ruralne značajke ovog dijela današnjeg Osijeka, od kojih su mnogi unatoč blizini Osijeka i prožimanju s gradskim životom, življeni sve do iza Drugoga svjetskog rata i pripojenja Osijeku, a neki su ostali prisutni do 50-ih godina 20. stoljeća. Petrifikaciji je u Retfali zacijelo pridonijela i činjenica što je riječ o zajednicama Mađara i Nijemaca, dakle o nešto zatvorenijim cjelinama nacionalnih manjina.

KAZIVAČI

Klarić, Rozalija, rođ. Higi (1918), Njemačka Retfala
Klarić, Stjepan (1940.), Njemačka Retfala
Ovničević, Anica, rođ. Schönhof (1919.god.), Njemačka Retfala
Emich, Bogomir (1923.), rođ. u Osijeku, preselio u Retfalu
Alšić, Ignjac (1933.), rođ. u Osijeku, 1942. preselio u Retfalu
Marczi, Ervin (1926.), Mađarska Retfala
Kardó, Aranka (1919.), Mađarska Retfala
Kardó, Sándor (1941.), Mađarska Retfala
Ferenc, Ilonka (1931.), Mađarska Retfala

LITERATURA I IZVORI

- A *PALLAS NAGY LEXIKONA* (1893): Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, Budapest.
- BÖSENDORFER**, Josip (1910): *Crtice iz slavonske povijesti*. Osijek.
- BUNTAK**, Franjo (1948): Osijek, kraljevski i slobodni grad, u svjetlu pjesnika prigodničara. *Osječki zbornik* II-III, Muzej Slavonije, Osijek, str. 134-138.
- GÁBORJÁN**, Alice (1979): Bemerkungen zur Frauentracht einiger ungarischer Dörfer in Slawonien. *Osječki zbornik* 17, Muzej Slavonije, Osijek, str. 417-433.
- GAVAZZI**, Milovan (1991): *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. III. izdanje, Hrvatski sabor kulture, Zagreb.
- JÁVORKA-CSAPODY** (1975): *Iconographia florum partis austro — orientalis Europae centralis*. Akadémiai kiadó, Budapest.

KRŠNJAVI, Isidor (1992): *Listovi iz Slavonije*. Pretisak, Privlaĉica, Vinkovci.

MAŽURAN, Ive (1994): *Srednjovjekovni i turski Osijek*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Osijek.

PAVIĀIĆ, Stjepan (1953): *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 47, Zagreb.

SZABO, Agneza (1996): Socijalni sastav stanovništva. U: ur. Julijo Martinĉić, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Osijek, str. 155-162.

ŠPANIĀEK, Źarko (1995): *Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje*. Privlaĉica, Biblioteka "Baština", knj. 6, Vinkovci.

TRUHELKA, Āiro (1942): *Uspomene jednog pionira*. Hrvatski izdavaĉki bibliografski zavod, Zagreb.

TRUHELKA, Jagoda (1921): *Zlatni danci*. Zagreb.

VINCE-PALLUA, Jelka (1993): Autobiografija Bartola Kašića - još jedan isusovaĉki doprinos etnologiji. *Etnološka tribina* 16, Zagreb, str. 35-46.

ŹIVAKOVIĆ-KERŹE, Zlata (2000): Od srednjega vijeka do pripojenja gradu. U: ur. Zlata Źivaković-KerŹe, *Retfala; Prilozi za prouĉavanje povijesti grada Osijeka*, Dobrovoljno vatrogasno drutšvo Retfala - Hrvatski institut za povijest - PodruŹnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje - Njemaĉka narodnosna zajednica - Zemaljska udruga Podunavskih ævaba u Hrvatskoj, Osijek, str. 14-19.

ŹIVKOVIĆ, Zdravko (1992): *Hrvatsko narodno graditeljstvo. Sv. 1, Istoĉna Hrvatska (Slavonija, Baranja, Srijem)*. Zavod za zaštitu spomenika, Zagreb.

Dokumentacija Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Osijeku

Vlastita terenska istraŹivanja tijekom 1999. i 2000. godine.

TRADITIONAL LIFE OF THE HUNGARIANS AND THE GERMANS IN RETFALA, A PART OF OSIJEK

Summary

A revision of some historical facts points to a firmer connection of the city of Osijek and its neighbouring villages in the past. Namely, there have been some rural elements that have been incorporated in the city and have survived for quite a while, and at the same time the urban environment has influenced the surrounding villages. The way of life in Retfala was determined by the economy, which was based on the agriculture, the crafts, and, after the World Wars, on the employment in the city of Osijek and its factories. One of the determining elements was certainly the immanent connection with the city of Osijek, which gave Retfala a specific tone.

The everyday life in Retfala, its material and spiritual culture was defined by two groups of its inhabitants - the Hungarians and the Germans. The petrification of the traditional elements was up to recently caused by the fact that these two communities are somewhat closed national minority units.

Retfala used to be a village until it was united with Osijek in 1947. The elements of the traditional way of life from the beginning and the first half of the twentieth century witness to this fact: economy; rural architecture, largely characterized by the Pannonian, that is, the Slavonian architecture, such as the typical houses called *trščare* built of what used to be called *naboj* of *ćerpić*; some elements of traditional costume, that is, the specific features of clothing; calendar customs, which are commonly recognizable by their Central European roots; customs that accompanied work, as well as the social life seen from the prism of leisure time.

Keywords: minority communities; Hungarians; Germans; Osijek

Translated by Sanja Kalapoš Gašparac